

Szász Domokos emléke.

Az E. M. E. bölcsészeti szakosztályában tartott előadás.

Az „Erdélyi Múzeum” 1899-i évfolyamának első száma két gyászkeretes nevet közöl: a Szász Domokosét és a Szilágyi Sándorét.¹ A Gondviselés bölcs intézkedése következtében egyszerre dől ki szellemi életünknek e két képviselője: egyik a lázas építő tevékenység, a másik a tudományos búvárkodás mestere. Most az elsőről emlékezem, mivel ez év május 25-én volt születésének százéves fordulója. „Az Erdélyi Múzeum-Egyletnek kezdettől fogva buzgó tagja, két évtized óta alelnöke volt s tevékeny részt vett annak működésében, igazgatásában” — írja róla az ismeretlen kézről származó nekrológ. Valamennyi róla szóló ismertetés, — sajnos, csak rövid lélekzetű életrajzok vagy prédikációk! — kiemeli, hogy tevékenységének súlypontja az egész itteni magyar közélet, elsősorban az egyház területére esik.² Így a Múzeum-Egyletben végzett munkájának adatszerű közlése helyett célszerűbbnek látom számbavenni egész életének teljesítményét. Ha ő mint „az ékesszólás nagymestere, a tudomány és közművelődés lelkes és erős bajnoka, a nemzeti eszmék és hazai kultúra szolgálatában nagy érdemeket szerzett férfiú” az itteni egyik történelmi egyházat is építi, mégis részese, vezetője, vezéralakja volt az egyetemes magyar életnek. Nem véletlen, hogy ez az egyházáért, fajaért teljes odaadással dolgozó férfiú egyúttal Egyesületünknek is buzgó tagja. Hiszen a Múzeum-Egylet Mikó Imrétől fogva napjainkig az itteni magyar felekezetek tudományos munkásainak találkozó helye, ahol együtt ápolják a közös keresztyén kultúrát. S az Egylet működése állandó emlékeztető arra, hogy itt minden építő munka csak úgy eredményes, ha annak gyökerei a tudomány fényénél feltárt magyar hagyományok és egyetemes emberi eszmék megszentelt talajába nyúlnak vissza. Ha semmi egyebet nem nézünk, mint Szász Domokos irodalmi munkásságának jegyzékét, meglátjuk ennek jelét. Kezdődik ez a szépirodalom, majd a világtörténet és vallásbölcsészet művelésével,³ folytatódik az egyháztörténet és építő irodalom felkarolásával, lázas alkotó munkával. Egy személyben volt ő esztéta és bölcsész, történetbúvár és a jelen kérdései fölött viaskodó politikus, erős kálvinista és minden felekezettel testvériesen együttműködő, keresztyén ember. Ha ez utóbbi téren talán sokszor erősebb volt hitelveihez való ragaszkodása, mint ahogy ellenfelei elvárták volna tőle, ezt is megértjük. Ő egész ember volt s személyiségének értékeit nem akarta letördelni a másokkal való alkudozás zsibvásárában.

¹ „Erdélyi Múzeum”, XVI. k. 50—52 l. U. itt az Egylet hivatalos gyászjelentése is.

² Ennek a nagyszabású, építő személyiségnek életrajzát még sem a kortársak, sem az utódok nem tartották érdemesnek alaposan megírni. Ez az előadás szűkre szabott kereteivel szintén nem képes e hiányt pótolni. Majdnem minden adatot a legkülönbözőbb helyekről kellett összeszedni. De talán hasznát vehetik ennek is a későbbi dolgozók.

³ Irodalmi munkásságának teljes jegyzékét l. Szinyeyi: *Magyar írók élete és munkái*: Bpest 1909. XIII. k. 415—17 l. Az előadás rendjén majdnem mindeniket fogom említeni az alkalmi prédikációk kivételével.

Köztudomású, hogy minden igazi irodalmi tevékenység egy belső lelki kényszer s egy külső indítás eredménye. Lényünkbe, egzisztenciánkba vágó cselekedet. S ez nálunk nemcsak egyéni, de közösségi síkban is érvényes. „Az itteni tudós nem zárkozhatik elvont és öncélú magányba, ki kell szállania szégyenkezés nélkül a gyakorlati életbe“, figyelmeztet ma is szellemi életünk egyik vezére.⁴ E tekintetben Szász Domokos az örök transzilvánizmus megtestesítője. Nála a lelki felkészültség a gyakorlat szolgálatában áll s viszont a gyakorlati építő munka hite és tudománya igazságait érvényesíti. Nézzük hát 1. személyiségét, 2. élete teljesítményét.

1.

Szász Domokos a XIX. századbeli liberálizmus világába születik bele és ennek légkörében végzi küldetését. Atyja „az öreg Szász Károly“, kiben Bólyai Farkas szerint „csaknem minden Músáknak egyesült lángja“ lobogott, egyike a kor legérdekesebb egyéniségeinek.⁵ Milyen gazdagok is voltunk a múlt század első felében. Világhírű tudósokat adtunk ekkor az egyetemes emberi kultúra számára, egy Gyarmathy Sámuel, egy Körösi Csoma Sándor, egy Bólyai Jánost. Itt benn pedig olyan vezérszemlekek világítanak, mint Wesselényi Miklós, Dósa Elek és Szász Károly. A szabadságharc után innen áramlik ki a nagy magyar élet vezető rétege: Jósika, Kemény, Szilágyi Sándor, Teleki László és a Tiszák. E nagy szellemi gazdagságnak egyik értéke Szász Domokos atyja, kiben a régi *polyhistorok és aktív politikusok szenvedélye egyesül*. Egy ideig papnak és ügyvédnek készül, majd a bécsi politechnikán mathézist, természettant és vegytant tanul. 1821—36-ig a Bethlen-kollégium jogakadémiájának tanára. Ekkor az udvari kancellária parancsára átmegy a számtan és természet-tan tanszékére, „ami neki igen igen jól esett“. 1848-ban br. Eötvös József mellett államtitkár. 1851—53-ig ismét fizika tanár, az öreg Bólyai utóda. Közben országgyűlési képviselő, nagy reformmozgalmaink vezére, ügyvéd, történétíró, az egyházi és társadalmi élet nélkülözhetetlen tényezője. Baráti köréhez számíthatja az ország legkiválóbb személyiségeit, s mégis mintaszerű nevelője a reábizott ifjúságnak, gondos édesapa s irgalmas, elszánt védője a megtámadottaknak. Feleségével, a félig osztrák, félig nagynémet származású Münstermann Franciskával⁶ hat gyermeket nevel fel, kik közül két fiu püspök, egy egyetemi tanár és költő, egy miniszteri osztálytanácsos és egy kataszteri főhivatalnok kerül ki. Egy leányuk pedig, Horváth Sámuel felesége, egyik itteni család jó szelleme. Az anyja, bár eredetileg katolikus, teljesen beleilleszkedik férje életrendjébe. Ennek távollétében gondosan neveli gyermekeit, hiszen nagy műveltségénél fogva a főúri családok női társaságának kedvence. De otthon végzi a házi-asszony szürke teendőit, főz, foltoz, kötöget, sőt fon is kerek guzsalyán. Férje halála után családos gyermekeit látogatja, gondozza s áldott életét városunkban 1892-ben fejezi be.

⁴ Spectator: Tudománypolitika. Pásztortűz 19 5. 547. l.

⁵ Életrajzát megírta Vajda Dániel tanár feljegyzései alapján (1858) Székely Ödön tanár: *Az öreg Szász Károly* címmel. Erd. Múz. 1908 évf. 193. s. köv. l.

⁶ *Anyánk emléke*. Bpest 1893. E kegyeletes életrajzot főként Szász Domokos püspök állította össze, az alkalmi, halotti beszédekkel kibővítve.

Szász Domokos, a család utolsó előtti fiugyermeke, 1838. máj. 25-én születik. Gyermekkoráról és tanuló éveiről még eddig nem sikerült sok adatot megszerezni. Csak annyit tudunk róla, hogy 1848-ig a Bethlen-kollégiumban, ezután 1851-ig Pesten, majd két évig a Bólyai Farkas kollégiumában szép sikerrel tanul.⁷ Mivel ifjú kora (15 éves korában érettségét teszi) és az idők bizonytalansága miatt tanulmányait nem folytathatja. 1855-ig Károly bátyjánál, egy székely ref. parókián tölti idejét. Egész középiskolai tanulmányozása s különösen annak vége itteni életünk talajában gyökerezik. Előbb Mihályi Károly, Péterfi László és Zeyk Miklós, majd pedig Ercsei János, Szász István és Hegedüs János hat reá felejthetetlenül. De legjobb nevelője mégis atyja, ki bámulatos tudásával és pedagógiai érzékével gondosan irányítja az élénk szellemű ifjú fejlődését. Atyja 25 éves tanári jubileumán nagy társaság gyűl össze s ott csillogtatja páratlan társalgó művészetét a nagy Bólyai is,⁸ aki atyjához annyira ragaszkodik, hogy Pestről való visszatelepedése után őt jelöli utódjának. A család fő kidőlése után Károly bátyja vendégszerető háza fogadja be őt s ekkor kerül közvetlen érintkezésbe a család ősi fészkevel.

1855—59-ig a városunkban központosított teol. akadémia hallgatója, ahol Nagy Péter, Salamon József, Bodola Sámuel és Incze Dániel a mestere. Ezek közül különösen Nagy Péter kedveli meg a rokonszenves tehetséges ifjút. Előbb maga mellett tartja segédlelkésznek, majd 1860-ban 22 éves korában az itteni ref. egyház rendes lelkészévé lesz. Mivel azonban érzi, hogy további tanulásra van szüksége e felelősségteljes állás betöltéséhez, külföldi tanulmányútra indul. Egy évig a heidelbergi egyetem hallgatója, ahol Rothe Richard, a liberális teológiának ez a rokonszenves, meglelőkü alakja és Schenkel Dániel, a merész tollú egyházpolitikus határozza meg gondolkozását. A németországi protestántizmus ekkor már legyőzte a megelőző évtizedek romboló, racionálista szellemű kritikáját. Tübingenben még ott tanít ugyan a híres Baur s elvtársai 1865-ben létrehozzák a Prot. Egyletet. De 1857-ben, főképpen a Skóciából kiinduló Evangéliumi Világszövetség hatása alatt megkezdődik a *pozitív unió* híveinek tömörülése. A belmisszió áldott folyamata pedig, melyért Wichern már 1848-ban annyira buzgolkodott, most már a német egyházi élet közkinccse. Ha még hozzávesszük ezekhez azt, hogy ifjú lelkészünk Svájcba és Franciaországba is ellátogat s mindenütt a komolyabb ref. hitelfogással és intézményekkel ismerkedik meg, elmondhatjuk, hogy külföldi útja nem volt eredménytelen.

1861-ben hazatérve megkezdí lelkípásztori munkásságát. Gondosan készül egyházi beszédeire s német és francia egyházi írók munkáit tanulmányozza. Nagy nyelvtudásával és költői tehetségével Berangert, Heinet és Lamartinet fordítja.⁹ E fordításai főként a Vasárnapi Újságban jelennek meg. Nem csodálkozhatunk azon, ha a szellemi kapcsolatból végül családi összeköttetés is lesz. 1862-ben nőül veszi a lapszerkesztőnek,

⁷ Erdélyi Protestáns Lap, 1899. 13—14. l. Koós Ferenc: Életem és emlékeim I. k. 1890.

⁸ Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története*. 1896 303. l. Itt olyan élénken társalgott, hogy egy fogás ételből sem evett, végül két híg tojást főzetett magának.

⁹ Eredeti és fordított költeményeit özvegye és fia adta ki 1908-ban. Ismertetése az irodalomtörténet feladata.

Nagy Miklósnak testvérét, Ilonát, ki aztán „egész életében anyagi szeretettel vette őt körül”.¹⁰ Szónoki híre mind inkább terjed és abban a kitüntetésben részesül, hogy az 1864-i itteni közzsinat alkalmával ő hirdeti az Igét az összegyűlt atyáknak.¹¹ Már a beszéd bevezetésében proklamálja a vallási reformok szükségességét s hadat üzen ennek akadályai, az előítélet, a kényelemszeretet és önzés ellen. Sürgeti az egyetemes haladás nevében a keresztyénség korszerű reformját, de csak a *meglevő alapon*, s a szeretet és fegyelem által korlátozva. A beszéd annyira megkapja a hallgatóság figyelmét, hogy két év múlva, Bodola Sámuel püspök halálakor, őt kéri fel a halotti ima tartására.

Lelkipásztori tevékenysége nem akadályozza meg őt a nevelés kérdéseivel való foglalkozásában. 1866-ban átdolgozza Macé francia professzor híres élettani művét: *Egy falat kenyér történetét* unokaöccsei számára. A könyv a táplálkozás eszközeivel és folyamatával foglalkozik, olyan vonzó módon, hogy azt később Zigány Árpád jónevű írónk újból lefordítja s gyermekkorunk egyik legkedvesebb olvasmányai közé tartozik. 1868-ban résztvesz a ref. tanárok értekezletén és itt hosszas javaslatot terjeszt be a vallásoktatás reformja érdekében. A mérsékelt liberáliszmus szellemében hevesen kikel a tarthatatlan ortodoxia és szentimentális pietizmus ellen, s követeli ezek helyett a vallásos lelkület, jellem és erkölcsiség nevelését. Az 1869-i értekezleten már az általa készített oktatási vallástantervet is benyújtja, elkezdve az első elemitől a hatodik gimnáziumig. A terv általános helyeslésre talál és a főkonzisztórium jóváhagyásának reményében szétküldik az összes főtanodáknak. Szász Domokos ekkor írja meg híres tankönyvét: *A vallásos eszmék története* címmel Réville és Scherr külföldi tudósok nyomán (1870).¹² Ez a könyv egészen a múlt század végéig a ref. gimnáziumok legfelsőbb osztályainak nélkülözhetetlen tankönyve lett, amennyiben az egész vallástörténeli fejlődést, a keresztyénség történetének főbb mozzanatait, sőt a legújabb vallásfilozófiai felfogásokat is áttekintően ismerteti. Természetesen ma már tartalma, de különösen szempontjai elavultak.

1870-ben Szász Gerő lelkészársáival együtt kezdi meg az „*Erdélyi Protestáns Közlöny*” szerkesztését. Ennek a lapnak nemcsak irányító és építő, de egyúttal a múlt emlékeit híven lejegyző, adatgyűjtő szerepe is van egyházi életünkben. Történelmi emlékeit Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Török István és különösen Koncz József bocsátja a nagy közönség elé, pótolhatatlan emlékeket hagyván így az utókorra. Ebben az évben kezdődik meg az egész magyar protestántizmusban a liberális gondolkodású lelkészek és tudósok tömörülése. A mozgalom élén Ballagi Mór áll, a pesti teológia és keleti nyelvészet büszkesége. Az alakuló gyűlés 1871. okt. 3—4-én megy végbe a pesti vármegyeház tanácsstermében.¹³ Egyes radikális egyházi emberek, többek közt Ferencz József unitárius püspök, egy, a szabadelvű katolikusokat is magába foglaló Reform Egylet megalakítását tervezik, de a nagy többség megmarad a szerényebb *Protestáns Egylet*

¹⁰ Erdélyi Protestáns Lap, 1889. 15. l.

¹¹ L. Vall. reformok szüksége c. kéziratát a Teol. Fak. könyvtárában.

¹² L. a könyv bevezető részét.

¹³ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1871. 1927 s. köv. lapok.

elnevezés mellett, sőt Szász Domokos indítványára hangsúlyozzák, hogy minden forradalmi újítástól óvakodva, a jelen alapon akarják a reformmunkát tovább folytatni. Köztudomású, hogy az Egylet nagy irodalmi tevékenység után 1883-ban megszűnteti működését s később helyet ad az 1888. ápr. 16-án megalakuló Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak. Ebben az unitáriusok nem vesznek részt, de kivonulásuk előtt tisztelettel hajtják meg az elismerés lobogóját a magyar protestántizmus s nekik testvéri kezet nyújtó vezetői: Vay Miklós, Tisza Kálmán és László, Prónay Dezső, Szász Károly és Szász Domokos püspökök és lelkes táboruk előtt.¹⁴ Még a Protestáns Egyletben olvassa fel Szász Domokos egyik legérdekesebb dolgozatát (*A confessiók kérdése, tekintettel az úgy nevezett apostoli hitformára*, Pest, 1872). E rövid tanulmányban arra a meglepő eredményre jut, hogy az ú. n. apostolicum egyik történeti egyháznak sem fejezi ki a hitét teljesen. (?) A rombolás helyett azonban azt ajánlja, hogy térjen vissza a protestántizmus régi, reformáció-korabeli hitelveihez s ezeket igyekezzék korszerűen átdolgozni, természetesen a lelkiismeret kényszere nélkül. Egy év múlva jelenik meg *Laboulaye Eduard* francia publicista művének: *Az Egyesült Államok történetének fordítása*, amelyet Huszár Imrével, a közismert Verne-fordítóval együtt készít el. Szász Domokos a mű harmadik kötetét fordítja le, amely az E. Á. alkotmányának történetét tárgyalja. A francia szerző már mérsékelt köztársasági gondolkozású s a Rousseau-féle népfelség „rettenetes eszméjével” szemben az egyéni jogokat szabályozó s a nemzeti közakaratból született alkotmány szűkségét hangoztatja. Leszögezi azt, ami fordítónknak is életelvé lesz, hogy a szabadság nem féltelenséget, hanem még nagyobb felelősséget és társadalmi kötelezettséget jelent.

Közben megváltozik az itteni közoktatás képe. 1872-ben megnyílik városunkban az egyetem. A protestánsok nagy reményeket táplálnak Eötvös József ígérete alapján, hogy itt egy közös teol. fakultást fognak nyerni. Reményük azonban a nagy miniszter halála és egyéb, itt meg nem említhető körülmény miatt füstbe megy. Az új egyetemen kiváló ref. tudósok is helyet foglalnak, többek között Szász Béla is, aki a filozófiát adja elő, s mégis testvére, Domokos, úgy érzi, hogy valami még hiányzik a szellemi életből: az itteni protestáns kultúrfejlődést betetőző egyetemi kar. Ennek pótlására veti fel azt az eszmét, melynek érdekében olyan emésztő harcokat vív, s amit csak élete alkonyán tud megvalósítani: *egy ref. főiskola felállítását az egyetemen kapcsolatban!* Szívós buzgolkodására az 1874. április 19-i ker. közgyűlésen Tisza László és társai benyújtják az indítványt, hogy a Bethlen-kollégium teológiai szemináriuma ide tétessék át. A közgyűlés előbb a főtanodák és egyházmegyék véleményét akarja hallani s ezért az indítvány tárgyalását elhalasztja.¹⁵ A következő évben jelenik meg Szász Domokos terjedelmes röpirata: *A M. Kir. Tudományegyetemmel Kapcsolatban Felállítandó Ev. Ref. Teol. Fakultás és Tanárképezde Tervezte* (1875). Ebben már benne van későbbi küzdelmeinek egész fegyvertára. Hivatkozik Apáczai prófétai

¹⁴ Keresztény Magvető 1888, 141. l. és 1889. 125—126. l.

¹⁵ Ref. egyh. ker. közgy. jegyzőkönyv. 127—129. p.

szózatára, a Habsburgok XVIII. sz.-beli kísérleteire, Eötvös ígéretére és sürgeti, hogy ma kell betetőzni a protestáns oktatást, egy az egyetem bölcsészeti karával, sőt az itteni magyar gazdasági iskolával is kapcsolatos teológiai és tanárképző intézet felállításával. A teológia tantervét már közli is s egyúttal Imre Sándor kitünő pedagógusunk véleményét a tanárképző tantárgyaira, vezetésére és működésére vonatkozólag. A röpiratra Kovács Albert pesti teol. professzor válaszol s gyakorlati és egyházi érvekre hivatkozva követeli, hogy a teológia eddigi helyén maradjon, sőt nem riad vissza Szász Domokos egyéni megvédolásától sem.¹⁶ Ő azonban nem hagyja magát. Terjedelmes Válaszában (1875) cáfolja Kovács Albert érveit. A vita már ekkor nagy hullámokat ver mind az egyházi, mind a napilapokban, s habár 1876-ban Mikó Imre is a párt segítségére siet s a teol. fakultás részére 4000 forint értékű földtehermentesítési kötvényt ad,¹⁷ mégis az indítvány egyelőre lekerül napirendről. A következő események azonban már előre vetik árnyékukat. 1878. jún. 18-án Szász Domokost nagy szavazattöbbséggel egyházkerületi főjegyzőnek választják.¹⁸ Mint ilyen átveszi az „Erdélyi Prot. Közlöny” szerkesztését is, s ezzel megindul hatalmas befolyása az itteni ref. közvélemény irányításában.

2.

Sajátságos jelenség, hogy a múlt század második felében mennyire kihal a lelkekből a személyes jellegű emlékiratszerű feljegyzések iránti hajlam. Salamon József teol. tanár rövid önéletrajzán kívül¹⁹ csak Koós Ferenc²⁰ és legújabban Bodor János lelkészek²¹ hagynak reánk személyes jellegű emlékeket. Szász Domokos is lázas tevékenysége közben nem ér rá önéletrajzot írni. Meg kell elégednünk személyisége belső rajzánál prédikációi és püspöki jelentései olvasásával. Főképpen az érdekel minket, hogy ezekben mennyire emelkedik fölül kora átlagos hitbéli felfogásán és mennyiben jelentkeznek ezekben későbbi tetteinek rugói, jellemének feltűnő vonásai. Beszédeiben²² feltűnő az, hogy a közismert protestáns hitelvek mellett e liberális korban a Szentírás döntő jelentőségét mennyire hangsúlyozza. Szerinte az evangélium felett ítélni addig nem lehet, míg azt nem ismerjük. Arra pedig egy élet is kevés. Az Ige legfőbb feladata az, hogy meggyőzzön minket bűneinkről. Az emberi szó csak előkészít minket erre. Ellene van a szélsőséges, morálizáló és önkényes bibliamagyarozatnak, mindent csak a Krisztus szempontjából lehet megérteni a Bibliában. Ő egyúttal a bűnbocsánat és kegyelem forrása, akit épp ezért szeretnünk kell. Csodálatos, hogy ebben az intellektuális, vagy legfennebb költői hasonlatokat csillogtató igehirdetés korszakában beszédet mer mondani a Jézus szeretetéről s

¹⁶ Protestáns Egyházi és Iskolai Szemle, 1875. 2. 3. sz.

¹⁷ Ref. egyh. ker. közgy. jegyzőkönyv, 1877. 41. l.

¹⁸ U. o. 1878. 136. l. Ellenfele Benkő János esperes, a jelenlegi püspökné nagyatyja.

¹⁹ Erdélyi Protestáns Közlöny 1877. év.

²⁰ Életem és emlékeim I—II, 1870.

²¹ Utam, 1936.

²² Prédikációi főképp a Szász Gerővel együtt szerkesztett Erdélyi Prédikátori Tárból (1871—73) s az id. Szász Károly és Molnár Lőrinc kiadásában (Negyven egyházi beszéd. Bpest 1902—3, I. II. k.) állanak előttünk. Temetési beszédeivel itt nem foglalkozom. Kéziratai kevés újat tartalmaznak.

valóságos *misztikus* hangok zendülnek meg ennek befejezésében, az Énekek éneke alapján. Persze azért a liberális igehirdetés eszmevilágától, kifejezéseitől nem tud teljesen megszabadulni. A keresztyén életről azt tanítja, hogy ennek legfőbb jellemvonása a harc önmagunk és a világ ellen. Szívesen szereti e mellett az ilyen témákat: Az Isten által elének tűzött cél elérésébe vetett hit, Keresztyén hősiesség, Örök harc, Állhatatosság a hitben, Isten mellett munkálkodó szolgák vagyunk. Mindezek forrása az a kegyelem, mely nemcsak célt és jogcímet ad a munkának, hanem véd és segít is minket. Hisz abban, hogy az egyszer megvetett alapon fel lehet építeni a mai vallási életet.

Mindezek igehirdetésének *biztos, határozott, férfias színezetet* kölcsönöznek. Püspöki jelentései rövid bevezetés után mindjárt a tényekre térnek át. Hirdeti, hogy *ezer szónál többet ér a legparányibb tett.*²³ Az elébe toluó tervek megvalósítását elsősorban ő maga veszi munkába s amilyen lelkiismeretes pályája kezdetén a vallásoktatás reformjának elkészítésében, épp olyan aprólékos az Országos Ref. Gyámintézet (1891), vagy a helybeli Ref. Szeretetház terveinek kidolgozásában. Mindezek gondolkozásának *pragmatizmusára* vall, amelynél fogva terveit azonnal igyekszik átvinni a való életbe. Korának gondolkozásához híven az egyház szolgálatát elsősorban a nemzeti élet szolgálatában látja s ezt főképp intézmények, külső keretek alkotásával igyekszik teljesíteni. Itt ütközik ki az ideális világfelfogás egyik következménye: a legfőbb célok szolgálatában gyakran földi eszközök jönnek tekintetbe. Szerencsére élete végén már meglátta az evangélium mélyéből felfakadó, egyéni és közösségi megújulás szükségét is.

3.

Az 1885-i kerületi közgyűlés fordulópontot jelent a transzilvániai ref. egyház életében. Százhetven év után végre püspökét ismét szabadon választhatja. Addig t. i. felve a más vallású uralkodó megerősítésétől, rendszeren a mindenkori főjegyző „succedalt” a püspökségre. Mivel most már református miniszterelnök kormányzása alatt erre ok nincs, egy korábbi zsinati határozat (1871) értelmében a választás szabad. A május 30-i gyűlésen ismét szembekerülnek egymással a teológia helye fölött vitatkozó két párt hívei. Az elsőnek Szász Domokos, a másodiknak dr. Kovács Ödön teol. r. tanár a jelöltje. Az utóbbi párt a szavazatoknak még egyharmad részét sem tudja behozni s Kovács Ödön 43 szavazatával szemben Szász Domokos 151-et kap. Az elnöklő Bánffy Dezső úgy üdvözli őt, mint személyes barátját volt tanulótlársát s kijelenti, hogy egyházunk drága kincsekkel terhelt hajóját nyugodtan bízzák reá. Mindenki feszülten figyel, hogy hol fog ez a tettvagyó, gazdag lélek a munkához.

Ott, ahol a legnagyobb szükség volt reá: a *szétzüllött, pusztulásnak induló hívek és egyházak területén.* 1886-i jelentésében,²⁴ miután röviden jelzi az 1883-i középiskolai törvény által teremtett új feladatokat s az egyetemes magyar egyház várható segítségét, rögtön rátér legfontosabb terve megvalósítására, a *körlelkézségek megszervezésére.* Egy év alatt bejárja a kerület legveszélyeztetettebb pontjait: négy egyházmegye elhanyagolt

²³ Püspöki székfoglaló beszéde. Ker. jkönyv 1885. ²⁴ Ker. jkönyv. 1886, 13. s köv. 1.

egyházait és három vegyes lakosú városunkat. Útja hajdan virágzó egyházközségek dűledékei között vezetett el s templomok és iskolák romjai vetettek rá sötét árnyékot. „Egyes egyházközségek élettörténete alig egyéb, mint szomorú tengődés és szünet nélkül való vívódás a létért.” Mint jó orvos, nem szalad meg a betegség elől, hanem számbaveszi a segítés lehetőségeit. Ahol meghallja hogy kitérészi mozgalom indul, oda *azonnal* kiszáll s személyes megjelenésével, sőt messze elnyúló befolyásával már csirájában elfojtja az ilyen bajokat. A következő évben már örömmel jelenti,²⁵ hogy a veszélyes helyekre 23 új papi állomást fog felállítani. Forrásai az egyetemes egyház által 1881-ben létesített Országos Közalap, melynek ezután — indítványára — jövedelme 25%-a e célra fog fordítatni, 40%-a pedig a szűkölködő egyházak építkezéseit támogatja. Második forrás az 1884-ben létesített EMKE, hol kitartó küzdelem után megnyerte nemcsak iskoláink, de egyházaink támogatását is.²⁶ Végül saját kerületünk erőit mozgósítja. Örömmel jelenti, hogy 12 már megszervezett állásra a legtehetségesebb és legtevékenyebb ifjú papokat sikerült neki megnyerni. E téren különben ő maga is nagy vonzó erővel bírt. Megindul nemcsak innen, de még a pesti teológiáról is az ifjú, lelkes munkaerők áramlása a körlelkészségek felé. A püspöknek nincs egyéb dolga, mint fejleszteni az országszerte népszerű akciót. 1890-ben már 25, 91-ben 29, 95-ben 35, 97-ben pedig közel 40 körlelkészség szerveztetik meg, melyeknek életéről egészen a világháborúig minden évben beszámol az Igazgatótanács. 1887. szept. 8—13-án az *ókirályságbeli (romániai) egyházmegyét* szervezi s az itteni egyházakhoz csatolja az egyetlen bukovinait is, honnan a lelkész (Tomka K.) vezetésével a hívek nagyrésze Hertelendifalvára hazatelepedett. A szept. 10-i gyűlésen esperest, főgondnokot, egyházmegyei tanácsot és képviselőket választat s az egyházmegyét — missziós jellege fenntartásával — a kerület és egyet. egyház alá helyezi. Közben egyéb tervek kerülnek megvalósulásra. Az 1887-i egyetemes konventi gyűlésen indítványára állandó kölcsönt (tőkekamat segélyt) folyósítanak a gyengén javadalmozott papi állomások javára,²⁷ majd az államsegély egy részét ugyancsak erre a célra köti le. De azért a nyomor még mindig nagy: 542 papi állás közül 300-nak 500 frton, 100-nál többnek pedig 300 frton aluli javadalma van (198), úgy hogy 1897-ben egy egyházkerületi hitelbank felállítását tervezi, Pokoly József indítványára szövetkezeti alapon.²⁸ Ez a terv azonban, mely a kepe megváltását minden egyházban lehetővé tette volna, egy év múlva megbukik. Szerencsére a közép- és elemi iskolák fenntartása az államsegély és nyugdíjintézetek támogatásával biztosítva van.

Nem lehet csodálni, ha Szász Domokos ennyi nyomorúság és tehetetlenség láttára *pénzügyi vállalkozásba* fog. Az 1890. nov. 4-én tartott ker. közgyűlés felelősségre vonja őt azért, hogy az egyház vagyonát tőzsdei üzelmekre használja fel.²⁹ Ekkor bejelenti azt, hogy ő a megelőző évben a legelső magyar és külföldi pénztekintélyek tanácsára csakugyan felvett az Igazgatótanács helyeslésével egy millió forint lombárd kölcsönt az Osztrák-Magyar Banktól. Ezzel 5%-os magyar papíráradék kötvényeket

²⁵ U. o. 1887, 13—20 l. ²⁶ Papp Gábor dunántúli püspök levele e tárgyban kéziratjai között. ²⁷ Ker. jkőny 1888, 16. l. ²⁸ U. o. 1897, 105. l. ²⁹ U. o. 1890, 72. s köv. l.

vett s egyúttal 444.000 forint névértékű papíráradékot az egyház köztőkéjéből elhelyezett a kölcsön biztosítékául. Így sikerült neki évi 10.000 forint új jövedelmet biztosítani és bocsátani a kerület rendelkezésére. A közgyűlés a jelentést elfogadja s egy bizottságot küld ki a további ügyletek ellenőrzésére. Hiába minden. A vád mindegyre felhangzik a püspök vagyonkezelése ellen. Sőt 1896-ban elrendeli a közgyűlés az ő hivatali ideje alatt történt pénzügyi műveletek felülvizsgálását. Egy év múlva a bizottság bejelenti, hogy a kerület vagyona *egy félmillióval gyarapodott!* Az értékpapírokon kívül van az egyházkerületnek városunkban 4, Budapesten 5 palotája, vidéken pedig egy tisztességesen jövedelmező birtoka.³⁰ Legutolsó jelentésében (1898) nyugodtan állapítja meg Szász Domokos,³¹ hogy nem hiába dolgozott: „Isten színe előtt szent fogadást tettem, hogyha én áldozatul is esem, a Tőle nyert parányi erő egész teljességét fölszen-telelem arra, hogy anyaszentegyházunk sajnó sebeit meggyógyítsam. Új nyomokat igyekeztem verni, új meg új jövedelmi forrásokat nyitni és szerettem volna a mi kicsiny hazánknak még bérceit is arra kényszeríteni, hogy vesszöm érintésére fakadjanak azokból üdítő cseppek.” A felsorolt eredmények mellett megemlíti, hogy a kerületi özvegy-árvai gyámintézet alaptőkéje 14 év alatt szinte megháromszorozódott. A teológia alaptőkéje ennek kezdetén 1500, most pedig 263.000 frt, ezen kívül egy nagy bérház tulajdonosa és egy 30.000 forintos alapítvány hagyományosa.

Ez utóbbi tény régi terve, a *teológia átköltöztetése* megvalósításának az eredménye. Püspöksége negyedik évében (1888), a teológia ötödik tanszékének szervezésével kapcsolatban sikerült kimondatnia, hogy a kerület vállalja magára a főiskola fenntartását s annak akadémiai színvonalra való emelését. 1889-ben ismét engedélyezi a közgyűlés az itteni teológia és tanárképző számára az adománygyűjtést, de kimondja, hogy az eddigi helyen a teológia továbbra is fenntartandó. Két évi gyűjtés után sikerül Szász Domokosnak a pesti egyetemes zsinaton (1892. ápr. 2) elfogadtatni, hogy a ref. egyház főiskolai nevelését a helybeli teol. fakultáson és a debreceni tanárképző keretei között valósítsák meg. A harc mindegyre kitör a két párt között, de már nem lehet megakadályozni, hogy a püspök 1895-re az új épületet fel ne emelje. Mindössze annyit érnek el ellenfelei, hogy két új teol. tanár választását engedélyezik a Bethlen-kollégiumnak. Közben 1895 szept. 15-én megnyílik az új teol. fakultás s a régin mindössze 20 hallgató marad. Igazi liberális megoldás. Hadd győzzön az erősebb! Mikor azonban a Bethlen-kollégium tanárai továbbra is kitartanak csekély számú hallgatószámukkal teológiájuk mellett, 1896. júl. 7-én a kerület kimondja az ottani főiskolai oktatás megszüntetését.³² Ezt megelőzte az isteni bölcseségnek az a megdöbbentő intézkedése, hogy e vidéki főiskola tanárai egymásután halnak el, úgy hogy az utolsó tanévet már Bartók György és Jancsó Sándor lelkészek, magántanárok látják el az időközben odaküldött Kecskeméthy Istvánnal együtt. Az új teol. fakultás professzorai az ébredő evangélizálás és belmisszió szellemét hozzák az ifjúság közé és az egyházba. Ez ellen a régi libe-

³⁰ 1896. 13. l. és 1897. 15. l. ³¹ 1898. 17. s köv. l. ³² Ker jkönyv 1888. 59–62. l. 1889. 97–99. l. 1892. 84. l. 1896. 34–40. l. V. ö. Ellenzék, 1896 ápr. 13.

rálizmus nevében Szász Gerő főjegyző veszi fel a harcot. A küzdelem annyira kiélesedik, hogy Szász Gerő, látva a püspöknek a teol. tanárok iránti, jó indulatú semlegességét, lemond magas egyházi tisztségéről s helyét Bartók Györgynek engedi át. Szász Domokos fájó szívvel veszi tudomásul régi, hű munkatársának távozását. De egyebet nem tehet érte. A mind inkább szaporodó reverzálisok és terjedni kezdő szekták figyelmeztetik arra, hogy ezután mélyebben kell szántani. Elég előrelátó volt ahhoz, hogy a belmisszió melletti nyílt állásfoglalásával ismét bele-
vésse egyháza köztudatába az egy szükséges dolog nélkülözhetetlenségét.³³

Alkotásaira a koronát az itteni Ref. Szeretetház megalkotásával tette fel. Alig nyújtja be egy vidéki lelkész 1894-ben a kerület elé erre vonatkozó indítványát, s fogadják el azt, már a következő évben beterjeszti saját maga által végzett számításait. Hiszen szerinte a papi árvák megmentése nemcsak a humanizmus követelménye, hanem az egész anyaszentegyház jövődjére kiható kérdés is. Az intézmény forrásai az országos egyház és kerület segélyalapjai s a papok járulékai. A megoldás azonban lassan halad, úgy hogy 1897-ben engedélyt kér a Szeretetház részére rendezendő, országos sorsjáték kiírására. Es meghal, mielőtt az új épületet megnyílhatta volna.³⁴ Az intézmény utódai alatt kibővült fizetéses középiskolai tanulók internátusával s a leányárvák ma is biztos otthont nyernek benne.

*

Multis ille bonis flebilis occidit. Mikor halálhíre szétröppent az országban, mindenki megdöbbenéssel vette tudomásul. Fájlalta maga az uralkodó is, aki a ref. egyház püspöke iránti bizalmát azzal fejezte ki, hogy minden évben elküldötte négy-öt szűkölködő vagy építkező egyháza részére a maga adományát. De legjobban síratta rang és felekezeti különbség nélkül a transzilvániai magyar társadalom. Valahogy nem tudták elképzelni az itteni létérti küzdelmet az ő vezéregyénisége nélkül. Egyik temető orátora szerint az antik kor is hősei közé sorozta volna őt. De megjegyzi, hogy „ez az uralkodó szellem — szolgált”. Ez különbözteti meg csakugyan a reneszánsz hőseitől. Egyik utóda, Kenessey Béla³⁵, ezt mondja róla: „Mennyi álma lehetett ennek a minden első benyomásra oly fogékony léleknek és mennyi álmatlan éjszakája ama harcok miatt, amelyeket vívnia kellett egy-egy álma megvalósítása miatt!”

Még ma is sóhajtva nézünk hatalmas alakja után. Nehézségeink, feladataink terhe alatt most is roskadozunk s a lelki erő sokaknál kiapadóban. Az itteni egyházak — s közös testvérük, az Erdélyi Múzeum — aggódva kémlelik az eseményeket s várják a Szent Léleknek újabb kitöltését.

Dr. Nagy Géza.

³³ L. *Akik kősziklára építettek* c. könyvem (1957) 217—18. l.

³⁴ 1894-i ker. jkönyv 114 l. és 1895., t8—70. l. Csak 899-ben tudták megnyitni.

³⁵ Szász Domokos erdélyi ev. ref. püspök emlékezete. 1899. Molnár Albert és Kenessey Béla teol. tanárok beszédei.